

Το συναίσθημα της μοναξιάς στο παιδί σχολικής ηλικίας: Ανασκόπηση της βιβλιογραφίας

Ευαγγελία Π. Γαλανάκη,

Τομέας Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται οι κυριότερες μέχρι σήμερα θεωρητικές απόψεις, καθώς και τα ερευνητικά ευρήματα για το συναίσθημα της μοναξιάς του παιδιού σχολικής ηλικίας. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφονται τα ευρήματα για τον τρόπο με τον οποίο το παιδί αντιλαμβάνεται, βιώνει και αντιμετωπίζει το συναίσθημα αυτό και συζητούνται οι προσπάθειες για την ψυχομετρική αξιολόγηση του φαινομένου. Στη συνέχεια, ανασκοπούνται τα ευρήματα για τη σχέση της μοναξιάς με διάφορες κρίσιμες παραμέτρους, όπως: η ηλικία, το φύλο, η θέση του παιδιού στην ομάδα των συνομηλίκων του, οι φίλεις, η αντίληψη του παιδιού για τις κοινωνικές του δεξιότητες, τα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς του, η απόδοση αιτίων για τις κοινωνικές επιτυχίες και αποτυχίες και η κατάθλιψη. Τέλος, διατυπώνονται συμπεράσματα για το επίπεδο στο οποίο βρίσκεται η κατανόηση της μοναξιάς των παιδιών και για πιθανά κενά στη σχετική θεωρητική και ερευνητική ενασχόληση.

«Μοναξιά σημαίνει να νιώθεις μόνος, να μην έχεις κανέναν να παίζεις. Εγώ κάθε μέρα νιώθω μοναξιά, γιατί δεν έχω κανέναν να παίζω. Η μοναξιά είναι φοβερό πράγμα. Εγώ έχω μια ξαδέλφουλα, αλλά μετακόμισε και είμαι μόνη και δεν μπορώ να παίζω μόνη μου».

(Κορίτσι 9 ετών 7 μηνών, από: Γαλανάκη, 1994)

Το συναίσθημα της μοναξιάς των παιδιών σχολικής ηλικίας, αγνοημένο επί δεκαετίες από τους ερευνητές ψυχολόγους, αποκτά σήμερα εξαιρετικό ενδιαφέρον. Παιδοψυχολόγοι, από την εμπειρία τους, αναφέρονται ανήσυχτοι στην αύξηση του αριθμού των παιδιών που νιώθουν μοναξιά, ιδίως στις μεγαλόνπολεις. Έντονα συναισθήματα μοναξιάς σε ένα παιδί αποτελούν ένδειξη ότι η κοινωνική και συναισθηματική προσαρμογή του βρίσκεται σε κίνδυνο. Η πα-

ραπάνω δήλωση, για παράδειγμα, είναι η αυθόρμητη απάντηση ενός παιδιού στην ερώτηση «τι σημαίνει να νιώθει κανείς μοναξιά;» και αποτελεί έναν έμμεσο τρόπο που χρησιμοποιεί το παιδί αυτό για να ζητήσει βοήθεια, που θα το βγάλει από την ψυχικά επώδυνη κατάσταση στην οποία βρίσκεται. Στο άρθρο αυτό θα επιχειρηθεί μια ανασκόπηση των κυριότερων θεωρητικών απόψεων, καθώς και των ερευνητικών ευρημάτων, που αφορούν το συναίσθημα της

μοναξιάς στο παιδί της σχολικής ηλικίας. Στη συνέχεια, θα παρουσιάσουμε τα κυριότερα πορίσματα για τη σχέση της μοναξιάς με άλλους κρίσιμους παράγοντες. Σημειώνουμε ότι οι έρευνες προέρχονται από τις Η.Π.Α., τον Καναδά και την Ελλάδα, χώρες στις οποίες έχει μελετηθεί το θέμα που μας απασχολεί. Τέλος, θα διατυπώσουμε συμπεράσματα για τη μέχρι σήμερα θεωρητική και ερευνητική ενασχόληση με τη μοναξιά των παιδιών και για πιθανά κενά στη σχετική βιβλιογραφία.

Η μοναξιά στα παιδιά: ορισμός, διαστάσεις, τρόποι αντιμετώπισης

Το συναίσθημα της μοναξιάς έχει μελετηθεί διεξοδικά στους εφήβους και στους ενήλικους. Ο ορισμός του συναίσθηματος της μοναξιάς, τον οποίο δίνουν οι γνωστοί ερευνητές του χώρου αυτού Replau και Perlman (1982, σελ. 31), έχει ως εξής: «Μοναξιά είναι η δυσάρεστη εμπειρία που βιώνει ένα άτομο όταν το δίκτυο των κοινωνικών του σχέσεων είναι ελλιπές κατά κάποιο σημαντικό τρόπο, είτε ποιοτικά είτε ποσοτικά». Πρόκειται για μια υποκειμενική αντίληψη των ελλειμμάτων στις διαπροσωπικές και κοινωνικές σχέσεις - ελλειμμάτων ποσοτικών (π.χ. λίγοι φίλοι) ή/και ποιοτικών (π.χ. απουσία ενός στενού δεσμού) και όχι για μια αντικειμενική κατάσταση, κατά την οποία το άτομο είναι μόνο του, δηλαδή χωρίς άλλα άτομα γύρω του. Η μοναξιά δεν ταυτίζεται με την κοινωνική απομόνωση. Συνέπεια αυτής της ιδιαιτερότητας της μοναξιάς είναι να υπάρχουν άτομα με ελάχιστους φίλους που όμως δεν νιώθουν μοναξιά και άτομα περιτριγυρισμένα από πολλούς φίλους που νιώθουν ολομόναχα - για

να πάρουμε τις δύο ακραίες περιπτώσεις.

Σταθμός στη μελέτη της μοναξιάς υπήρξε το έργο του Robert Weiss (1973, 1989), ο οποίος επηρεάστηκε από τη θεωρία της προσκόλλησης του Bowlby, κινήθηκε δηλαδή μέσα στα πλαίσια της εξελικτικής ψυχολογικής παράδοσης. Ο Weiss διέκρινε τη μοναξιά σε δύο είδη: α) την **κοινωνική** μοναξιά, που απορρέει από την απουσία ενός δικτύου κοινωνικών σχέσεων του οποίου να είναι μέρος το άτομο, ενός δικτύου στο οποίο το άτομο να νιώθει ότι ανήκει σε μια συντροφιά φίλων, που έχουν κοινές δραστηριότητες και ενδιαφέροντα και χαρακτηρίζεται κυρίως από συναισθήματα ανίας, περιθωριοποίησης και έλλειψης σκοπού στη ζωή και β) τη **συγκινησιακή** μοναξιά, που απορρέει από την απουσία ενός στενού, σταθερού και ειλικρινούς δεσμού με ένα άλλο πρόσωπο που προσφέρει αγάπη και ασφάλεια και χαρακτηρίζεται κυρίως από καταθλιπτικά και αγχώδη συναισθήματα. Τα δύο είδη μοναξιάς έχουν αρκετά κοινά στοιχεία και επικαλύπτονται σε μεγάλο βαθμό. Κάθε είδος διαπροσωπικής σχέσης προσφέρει και διαφορετικές ικανοποιήσεις, «κοινωνικά αποθέματα», όπως ονομάστηκαν. Είναι δυνατόν ένα άτομο να νιώθει μοναξιά, ακόμη και αν έχει έναν καλό σύντροφο και ένα αργαγές δίκτυο φιλικών σχέσεων, όταν δεν κατορθώνει να αντλήσει από τις σχέσεις αυτές τα «κοινωνικά αποθέματα», που έχει ανάγκη (Weiss, 1973, Cutrona and Russell, 1987).

Μόλις την τελευταία 15ετία άρχισαν να διεξάγονται ερευνητικές εργασίες για το συναίσθημα της μοναξιάς στα παιδιά, από αμερικανούς ερευνητές. Ένας σοβαρός λόγος, για τον οποίο είχε παραμεληθεί το θέμα αυτό, ήταν η πεποίθηση πολλών μελετητών ότι τα μικρά παιδιά δεν νιώθουν μονα-

ξιά, τουλάχιστον όπως τη βιώνουν οι ενήλικοι. Στη δημιουργία της πελοίθησης αυτής συνέβαλε ο Weiss (1973), με την ψυχodynamική διαπίστωσή του ότι ο άνθρωπος αρχίζει να νιώθει μοναξιά από την εφηβεία και μετά, με την «απώλεια» των γονεϊκών αντικειμένων αγάπης. Αλλά και άλλες θεωρίες, όπως αυτές του Erikson (1968) και του Sullivan (1953), υποστηρίζουν ότι μοναξιά μπορεί να νιώσει ένας άνθρωπος μόνον από την προεφηβεία και μετά, όταν πλέον αρχίζει να διαμορφώνει μια στενή, ένας-προς-έναν, διαπροσωπική σχέση με ένα άλλο άτομο και να αποκτά οικειότητα.

Παρ' όλα αυτά, πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα στις Η.Π.Α., στον Καναδά και στην Ελλάδα στηρίζουν την άποψη ότι τα παιδιά, τουλάχιστον στις παραπάνω χώρες, νιώθουν και αυτά μοναξιά και ότι το συναίσθημά τους αυτό δεν διαφέρει και πολύ από το αντίστοιχο των ενηλίκων. Τα δεδομένα αυτά προέρχονται από έρευνες που εξέτασαν τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τη μοναξιά. Οι Hayden, Tagulli και Hymel (1988) συζήτησαν για το θέμα αυτό με μαθητές Γ' έως Στ' Δημοτικού και Α' και Β' Γυμνασίου. Με τις ποιοτικές αναλύσεις των απαντήσεων κατέληξαν σε τρεις διαστάσεις, τη συναισθηματική, τη γνωστική και την πραξιακή-επεισοδική διάσταση, στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τη μοναξιά.

Όσον αφορά πρώτα τη συναισθηματική διάσταση, οι απαντήσεις των παιδιών έδειχναν την επίγνωσή τους ότι η μοναξιά είναι ένα συναίσθημα. Οι φράσεις τους αναφέρονταν σε: α) δυσάρεστα συναίσθημα, κυρίως λύπη και ανία, β) άλλα συναίσθημα, όπως π.χ. «νιώθω άχρηστος», «νιώθω ότι κανείς δεν με αγαπά» και γ) μεταφορικές εκφράσεις, όπως π.χ. «κάθομαι σε μια

γωνιά», «σα να είμαι κλεισμένος σε κλουβί». Η γνωστική διάσταση του συναίσθηματος της μοναξιάς αφορά την επίγνωση ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις είναι ελλειμματικές και μη ικανοποιητικές. Πιο συγκεκριμένα, ότι λείπει: (α) η συντροφικότητα (π.χ. «δεν έχω κάποιον για να παίξω ή να κουβεντιάσω»), (β) το στοιχείο του ανήκειν σε μια ομάδα και της αποδοχής από αυτήν (π.χ. «νιώθω παραμερισμένος-ξεχασμένος από τους άλλους»), (γ) η συναισθηματική στήριξη από ένα άτομο (π.χ. «κανέναν δεν έχω για να ζητήσω βοήθεια όταν τη χρειάζομαι») και (δ) η στοργή (π.χ. «κανένας δεν με αγαπά πραγματικά»). Λιγότερο συχνά αναφέρονται: η έλλειψη ενός αξιόπιστου και πιστού συντρόφου, η μη διαθεσιμότητά του, η ύπαρξη μιας σχέσης που υποβαθμίζει την προσωπική αξία του ενός μέλους και η έλλειψη ευκαιριών για εκδήλωση φροντίδας.

Τέλος, η πραξιακή-επεισοδική διάσταση αναφέρεται σε τραυματικές καταστάσεις ή γεγονότα, όπως: η απώλεια σημαντικού προσώπου, η αλλαγή περιβάλλοντος και η μετάβαση σε ένα άγνωστο περιβάλλον, η προσωρινή απουσία σημαντικού προσώπου, οι συγκρούσεις-διαφωνίες, η απόρριψη από σημαντικό πρόσωπο ή ομάδα, η διάλυση ενός δεσμού, η απομόνωση από τους άλλους και ο αποκλεισμός από δραστηριότητες στις οποίες θα ήθελε το παιδί να συμμετέχει. Ο τρόπος λοιπόν με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τη μοναξιά δεν διαφέρει από περιγραφές που δίνουν οι έφηβοι και οι ενήλικοι (όπως δείχνει η βιβλιογραφία που αναφέρεται στις δύο τελευταίες ηλικίες). Ακόμη περισσότερο, θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει στις περιγραφές των παιδιών σοβαρές ενδείξεις για την ύπαρξη της θεωρητικής διάκρισης

του Weiss (1973) σε κοινωνική και σε συγκινησιακή μοναξιά. Κοινωνική μοναξιά ενδεχομένως να νιώθουν τα παιδιά που χρησιμοποιούν φράσεις, όπως: «Νιώθω παραμερισμένος από την παρέα μου» και συγκινησιακή μοναξιά τα παιδιά που χρησιμοποιούν φράσεις όπως: «Δεν έχω κανέναν για να του ζητήσω βοήθεια όταν τη χρειάζομαι». Προς την κατεύθυνση μιας πιο συστηματικής μελέτης των δύο ειδών μοναξιάς στην παιδική ηλικία έχουν ξεκινήσει σχετικές έρευνες (Hayden-Thompson, 1989).

Υπάρχει ακόμη ένα πρόσφατο εύρημα που έρχεται να στηρίζει την εννοιολογική εγκυρότητα του συναίσθηματος της μοναξιάς στα παιδιά. Στην έρευνά τους, οι Cassidy και Asher (1992) ρώτησαν μικρότερης ηλικίας παιδιά (Νηπιαγωγείου και Α' Δημοτικού) τι σημαίνει μοναξιά, ποιες είναι οι αιτίες της και πώς αντιμετωπίζεται. Τα περισσότερα παιδιά δήλωσαν ότι μοναξιά σημαίνει να νιώθει κανείς μόνος του και λυπημένος, ότι μοναξιά νιώθει κάποιος όταν δεν βρίσκει ένα φίλο να παίξει και ότι, για να μην νιώθει κανείς μοναξιά, πρέπει να βρει κάποιο φίλο ή κάποιο παιδί και να κάνει κάτι μαζί του. Έγκυρος ορισμός της μοναξιάς θεωρήθηκε αυτός που, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία για τους ενήλικους (Replau and Perlman, 1982), περιλαμβάνει τη δήλωση ότι νιώθει κανείς μόνος του και ότι βιώνει κάποιου είδους καταθλιπτικό συναίσθημα (π.χ. λύπη, στενοχώρια). 93% των παιδιών ανέφερε και τα δύο στοιχεία στον ορισμό του (μόνον 7% ανέφερε το ένα στοι-

χείο, το να νιώθει κανείς μόνος). Το συμπέρασμα από την έρευνα αυτή είναι ότι και τα πολύ μικρά παιδιά κατανοούν έγκυρα την έννοια της μοναξιάς, ένα συμπέρασμα που δεν έχει μόνον θεωρητική αξία, αλλά αποτελεί ταυτόχρονα τη βάση για την ασφαλή διεξαγωγή ερευνών, στις οποίες η συλλογή των δεδομένων γίνεται με ερωτηματολόγια¹. Ακόμη και παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες (Malka and Efrati, 1996) και με ελαφρά νοητική καθυστέρηση (Williams and Asher, 1992) κατανοούν σε γενικές γραμμές τι σημαίνει μοναξιά και επιπλέον βρέθηκε ότι νιώθουν περισσότερη μοναξιά από το γενικό πληθυσμό των παιδιών (έχουν ταυτόχρονα και μικρή αποδοχή από τους συνομηλίκους τους).

Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά στην Ελλάδα αντιλαμβάνονται και ορίζουν τη μοναξιά μελετήθηκε σε πρόσφατη έρευνα (Γαλανάκη και Μπεζεβέγκης, 1996). Στις απαντήσεις τους η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών εξίσωσε τη μοναξιά με την έλλειψη φίλων και την απόρριψη από τους συνομηλίκους. Κατά σειρά συχνότητας, στον ορισμό της μοναξιάς αναφέρονταν τα ακόλουθα: μοναξιά σημαίνει: (α) να νιώθεις μόνος, χωρίς φίλους, (β) να σε απορρίπτουν τα άλλα παιδιά, (γ) να μη νοιάζεται κανείς για σένα, να σε παραμελούν, (δ) να είσαι μόνος, χωρίς κανέναν γύρω/κοντά σου, (ε) να μη σε βοηθά, να μη σου συμπαραστέκεται κανείς σε δύσκολες στιγμές, (στ) να είσαι μόνος στο σπίτι, (ζ) ανία, να μην έχεις τι να κάνεις, (η) να μην ενδιαφέρονται, να μη

1. Θα ήταν παράλειψη να μη σημειωθεί η επίδραση που μπορεί να ασκεί στα δεδομένα η τάση του παιδιού να δίνει στα ερωτηματολόγια κοινωνικά επιθυμητές-αρεστές απαντήσεις, καθώς και διάφοροι άλλοι λόγοι απόκρυψης (π.χ. μηχανισμοί άμυνας), ιδιαίτερα όταν πρόκειται για την παραδοχή δυσάρεστων συναισθημάτων, όπως είναι η μοναξιά.

σε αγαπούν οι γονείς σου, (θ) να μην έχεις αδέρφια, (ι) να μην έχεις γονείς, και (ια) να νιώθεις γενικά άσχημα.

Στην ίδια έρευνα μελετήθηκαν και οι στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να ξεπεράσουν τη μοναξιά. Αυτές, κατά σειρά συχνότητας, είναι: (α) τηλεόραση, video και ηλεκτρονικά παιχνίδια, (β) αναζήτηση συντροφιάς με συνομηλίκους, (γ) διάβασμα, σχολικό και εξωσχολικό, (δ) ατομικό παιχνίδι, (ε) ενεργητικές δραστηριότητες και αθλητισμός, (στ) αναζήτηση συντροφιάς στους γονείς, (ζ) διάφορες δραστηριότητες (μουσική, χορός, ζωγραφική), (η) αναζήτηση συντροφιάς στα αδέρφια, και (θ) προσπάθεια για λήθη. Η έρευνα αυτή διαφοροποιείται σαφώς από άλλες συναφείς, στις οποίες έχουν μελετηθεί οι στρατηγικές αντιμετώπισης καθημερινών προβλημάτων. Ενώ γενικά ανευρίσκεται ότι οι προτιμώμενες στρατηγικές είναι εκείνες που αποσκοπούν στην άμεση αντιμετώπιση του προβλήματος, στην περίπτωση της μοναξιάς τα παιδιά καταφεύγουν συχνότερα σε στρατηγικές αποφυγής και εστιασμένες στον έλεγχο του συναισθήματος.

Υπάρχουν σαφείς ανησυχητικές ενδείξεις (Asher et al., 1984, Asher and Wheeler, 1985, Cassidy and Asher, 1992, Luftig, 1987) ότι ένα υπολογίσιμο ποσοστό παιδιών - περίπου 8%-10% - νιώθουν πολλή μοναξιά (προτιμούν για τις απαντήσεις τους τα άκρα των κλιμάκων των ερωτηματολογίων). Αυτό ισχύει και για τα μικρότερης ηλικίας παιδιά (Νηπιαγωγείου και Α' Δημοτικού). Περίπου στα ίδια επίπεδα (7,8%) κυμαίνεται το ποσοστό και στον ελληνικό χώρο στα παιδιά Δ' και Στ' Δημοτικού (Γαλανάκη, 1994). Το ποσοστό αυτό ανεβαίνει σε 20%-22% στην έρευνα του Luftig (1987).

Ψυχομετρικά μέσα για την αξιολόγηση του συναισθήματος της μοναξιάς

Οι περισσότερες, αν όχι όλες, οι έρευνες για το συναίσθημα της μοναξιάς στο παιδί γίνονται με την Κλίμακα Μοναξιάς και Έλλειψης Ψυχοκοινωνικής Ικανοποίησης των Asher, Hymel και Renshaw (1984), η οποία, σύμφωνα με τους κατασκευαστές της, διαθέτει ικανοποιητική αξιοπιστία και εγκυρότητα. Αποτελείται από 24 ερωτήσεις με 5-βαθμη κλίμακα, από τις οποίες οι 16 αφορούν τη μοναξιά και την έλλειψη ψυχοκοινωνικής ικανοποίησης και οι υπόλοιπες οκτώ αφορούν χόμπι, ενδιαφέροντα και προτιμήσεις σχολικών μαθημάτων. Οι οκτώ αυτές ερωτήσεις έχουν σκοπό να κάνουν τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου πιο ελκυστική και να μειώσουν τις αντιστάσεις των παιδιών. Οι ερωτήσεις αναφέρονται στα ακόλουθα θέματα: (α) τα συναισθήματα μοναξιάς (π.χ. «Νιώθω μοναξιά»), (β) την εκτίμηση της δημοτικότητας (π.χ. «Δεν έχω φίλους»), (γ) την ικανοποίηση της ανάγκης για ψυχοκοινωνικά αποθέματα στις σχέσεις (π.χ. «Δεν έχω κανέναν για να του ζητήσω βοήθεια όταν τη χρειάζομαι») και (δ) την εκτίμηση της κοινωνικών ικανοτήτων (π.χ. «Τα καταφέρνω στη συνεργασία μου με τα άλλα παιδιά στην τάξη»). Ένα χρόνο μετά, οι Asher και Wheeler (1985) δημοσίευσαν μια διαφορετική εκδοχή της ίδιας κλίμακας, στην οποία όλες οι ερωτήσεις έχουν διατυπωθεί με εστίαση στο σχολείο (π.χ. «Δεν έχω φίλους στην τάξη μου»).

Το ερωτηματολόγιο αυτό προσαρμόστηκε στον ελληνικό χώρο (Γαλανάκη, 1994) και, κατόπιν προκαταρκτικής έρευνας, έγιναν ορισμένες τροποποιήσεις στην κλίμακα των απαντήσεων, γιατί διαπιστώθηκε ότι δεν ήταν τόσο κατανοητή από τους Έλλη-

νες μαθητές. Επίσης, επειδή το πρωτότυπο ερωτηματολόγιο αξιολογούσε περισσότερο την έλλειψη ψυχοκοινωνικής ικανοποίησης σε βάρος του συναισθήματος της μοναξιάς αυτού καθ'αυτού, έγιναν προσθαφαίρεσεις ερωτήσεων, με βάση τις ανθόρμητες απαντήσεις που έδωσαν τα παιδιά σε ανοικτές ερωτήσεις για τον ορισμό και τις αιτίες της μοναξιάς, με στόχο την αύξηση της εγκυρότητας του ψυχομετρικού αυτού μέσου, πράγμα που παραδέχτηκαν και οι κατασκευαστές του (προσωπική επικοινωνία με τον S. Asher, 13 Απριλίου 1993). Έτσι, η ελληνική προσαρμογή αποτελείται από 21 ερωτήσεις, με 3-βαθμη κλίμακα και περιλαμβάνει ένα ακόμη θέμα, τα συναισθήματα κοινωνικής απομόνωσης (π.χ. «Σου έχει τύχει να κάθεται μόνος σου σε μια γωνιά στο σχολείο, χωρίς να έχει κανένα κοντά σου να σου μιλήσει;»). Η αξιοπιστία της ελληνικής προσαρμογής είναι υψηλή: Cronbach alpha=0,85.

Λιγότερο συχνά έχει χρησιμοποιηθεί το Ερωτηματολόγιο Μοναξιάς για Παιδιά και Εφήβους των Marcoen, Goossens και Caes (1987), από το Πανεπιστήμιο Louvain του Βελγίου (η μόνη ευρωπαϊκή προσπάθεια), το οποίο απευθύνεται στις ηλικίες 11-17 ετών. Αποτελείται από 48 ερωτήσεις, με 4-βαθμη κλίμακα και αξιολογεί το συναίσθημα της μοναξιάς στις σχέσεις με τους συνομηλίκους (π.χ. «Οι φίλοι μου με έχουν εγκαταλείψει»), στην οικογένεια (π.χ. «Νιώθω παραμελημένος από τους γονείς μου»), αλλά και την τάση για απομόνωση όταν αυτή είναι δυστονική προς το εγώ (π.χ. «Όταν είμαι μόνος μου, νιώθω άσχημα») και όταν είναι σύντονη προς το Εγώ («Μου αρέσει να είμαι μόνος μου για να κάνω διάφορα πράγματα»). Η αξιοπιστία και η εγκυρότητα του ερωτηματολογίου αυτού, όπως ανα-

φέρονται από τους κατασκευαστές του, είναι ικανοποιητικές. Ωστόσο, το ερωτηματολόγιο αυτό αφορά κυρίως μεγαλύτερες ηλικίες από αυτές που μας ενδιαφέρουν εδώ. Από όσο γνωρίζουμε, δεν έχει κατασκευαστεί κάποιο ερωτηματολόγιο για την αξιολόγηση του συναισθήματος της μοναξιάς του παιδιού στο οικογενειακό περιβάλλον. Η έμφαση δίνεται –και δικαιολογημένα– στο σχολικό περιβάλλον και στην ομάδα των συνομηλίκων.

Η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με την ηλικία

Η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με την ηλικία και η πιθανή αναπτυξιακή πορεία του συναισθήματος αυτού δεν έχει μελετηθεί συστηματικά. Μπορεί να υποστηριχθεί κανείς ότι οι περισσότερες έρευνες, όχι μόνον έχουν περιοριστεί σε ένα συγχρονικό επίπεδο, αλλά και έχουν αγνοήσει τη σχέση αυτή. Όλες οι έρευνες που ανασκοπούνται εδώ, εκτός από μία (Parkhurst and Asher, 1992), έχουν γίνει με δείγμα μαθητών του δημοτικού (Α'-Στ' τάξη) και δύο (Cassidy and Asher, 1992, Quay, 1992) έχουν συμπεριλάβει και μαθητές νηπιαγωγείου.

Αναλυτικότερα, καμία σύγκριση των ηλικιών δεν έγινε στις έρευνες των Asher et al. (1984), Asher και Wheeler (1985), Cassidy και Asher (1992) και Parker και Asher (1993), με μαθητές Γ' έως Στ' Δημοτικού. Στις έρευνες όπου ελήφθη υπόψη η ηλικία στις στατιστικές αναλύσεις τα αποτελέσματα είναι μάλλον αντιφατικά. Στην έρευνα των Parkhurst και Asher (1992), οι νεαροί έφηβοι (13-14 ετών) δήλωναν, ως σύνολο, περισσότερη μοναξιά από τα παιδιά σχολικής ηλικίας. Το εύρημα αυτό είναι

σύμφωνο με τις θεωρητικές απόψεις των Perlau και Perlman (1982). Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και ο Quay (1992) που συνέκρινε δύο ηλικιακές ομάδες: από τη μια τους μαθητές του νηπιαγωγείου και της Α' Δημοτικού και από την άλλη τους μαθητές Β', Γ' και Δ' Δημοτικού. Η εξήγηση που δίνεται από τον ερευνητή αυτόν είναι η ακόλουθη: ή πράγματι τα μεγαλύτερα παιδιά νιώθουν περισσότερη μοναξιά ή έχουν φτάσει σε ένα επίπεδο γνωστικής ανάπτυξης που τους επιτρέπει να κατανοούν καλύτερα και να εκφράζουν τα συναισθήματά τους. Τα μεγαλύτερα παιδιά (Στ' Δημοτικού, μέσος όρος ηλικίας: 11,2 έτη), που είναι προέφηβοι δήλωναν ότι ένιωθαν περισσότερη μοναξιά από ό,τι τα μικρότερα παιδιά (Δ' Δημοτικού, μέσος όρος ηλικίας: 9,3 έτη) και στην Ελλάδα (Γαλανάκη, 1994).

Αντίθετα, ο Luftig (1987), με μαθητές Β', Δ' και Στ' Δημοτικού, ανευρίσκει την αντίθετη τάση. Όσο μικρότερη είναι η τάξη τόσο μεγαλύτερη είναι η μοναξιά που δήλωναν τα παιδιά ότι νιώθουν. Οι ερμηνείες του ευρήματος αυτού, όπως προτείνονται από τον ίδιο το Luftig είναι οι ακόλουθες: (α) Τα μικρά παιδιά επικοινωνούν πιο άμεσα με τα συναισθήματά τους και τα εκφράζουν πιο εύκολα. (β) Τα μικρά παιδιά δεν διαθέτουν τόσο μεγάλη ελευθερία και κινητικότητα, ώστε να διαμορφώνουν φιλικές σχέσεις εκτός της τάξης τους. Έτσι, η απόρριψή τους από τους συμμαθητές, η οποία βρέθηκε να σχετίζεται σημαντικά με τη μοναξιά, ήταν μέγιστης σημασίας για τα παιδιά αυτά και δεν αντισταθμιζόταν από εκτός σχολείου κοινωνικές ικανοποιήσεις. (γ) Οι μαθητές της Β' Δημοτικού που ανέφεραν ότι ένιωθαν πολλή μοναξιά δεν ανέφεραν ελλείψεις στις κοινωνικές τους δεξιότητες ούτε δυσκολία στο να κάνουν φί-

λους. Είναι σαν να μην είχαν επίγνωση της θέσης τους στην ομάδα των συνομηλίκων τους, σαν να μην κατάλαβαν ότι τους απέρριπταν. Άρα, πρόκειται για ένα θέμα «κοινωνικής μεταγνώσης», η οποία εξελίσσεται και ισχυροποιείται με την ηλικία. Η σχέση ηλικίας και μοναξιάς χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση με έρευνες συγκρονημένες, με συγκρίσεις ηλικιακών ομάδων, και διαχρονικές.

Η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με το φύλο

Όσον αφορά την πιθανή διαφορική επίδραση του φύλου στο συναίσθημα της μοναξιάς, δεν έχει βρεθεί σημαντική σχέση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών: η βίωση του συναισθήματος της μοναξιάς δεν φαίνεται να διαφέρει από φύλο σε φύλο (Cassidy and Asher, 1992, Luftig, 1987, Parker and Asher, 1993, Quay, 1992). Μόνο σε μία έρευνα (Boivin and Hymel, υπό δημοσίευση) τα αγόρια δήλωναν ότι ένιωθαν περισσότερη μοναξιά από ό,τι τα κορίτσια. Βέβαια, ίσως λόγω της σημαντικής σχέσης μεταξύ μοναξιάς και απόρριψης από τους συνομηλίκους, θα ανέμενε κανείς να είναι πιο συχνό το τελευταίο από εύρημα. Τα αγόρια που, ως σύνολο, δοκιμάζουν περισσότερη απόρριψη από τα κορίτσια, όπως έχει βρεθεί σε αρκετές έρευνες (π.χ. Quay, 1992), θα αναμέναμε να δηλώνουν ότι νιώθουν περισσότερη μοναξιά από ό,τι τα κορίτσια. Μια πιθανή εξήγηση της απουσίας διαφυλικών διαφορών ως προς τη μοναξιά φαίνεται να προσφέρει η έλλειψη απόλυτης συνάφειας μεταξύ μοναξιάς και απόρριψης ή ακόμη η διαφορετική κοινωνικοποίηση των αγοριών. Τα αγόρια μαθαίνουν να μην

εκφράζουν πολύ ανοικτά τα συναισθήματά τους, ιδίως τα αρνητικά, και μετατρέπουν τη θλίψη τους σε διάφορες δραστηριότητες. Ίσως για το λόγο αυτόν στη δική μας έρευνα (Γαλανάκη, 1994) τα αγόρια δήλωναν ότι ένιωθαν λιγότερη μοναξιά από ό,τι τα κορίτσια.

Η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με τη θέση του παιδιού στην ομάδα των συνομηλίκων του

Σε όλες τις έρευνες, στις οποίες εξετάστηκε η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με τη θέση του παιδιού στην ομάδα των συνομηλίκων του (Asher and Wheeler, 1985, Asher and Williams, 1987, Boivin and Hymel, υπό δημοσίευση, Boivin, Hymel and Burkowski, 1995, Cassidy and Asher, 1992, Crick and Ladd, 1988, Luftig, 1987, Parkhurst and Asher, 1992, Quay, 1992, Renshaw and Brown, 1993, Sanderson and Siegal, 1995), βρέθηκε ότι, όσο χαμηλότερη ήταν η κοινωνική αποδοχή του παιδιού από τους συνομηλίκους του τόσο μεγαλύτερη ήταν η μοναξιά που αυτό δήλωνε ότι ένιωθε.

Τα παιδιά που πήραν μέρος στις έρευνες αυτές φοιτούσαν σε διάφορες τάξεις, από το Νηπιαγωγείο μέχρι τη Β' Γυμνασίου. Η κοινωνιομετρική τεχνική που χρησιμοποιήθηκε στις περισσότερες έρευνες ήταν το σύστημα των Coie και Dodge (1983), με το οποίο διακρίνουμε πέντε τύπους κοινωνιομετρικής θέσης: τα δημοφιλή παιδιά, τα παιδιά γύρω στο μέσο όρο, τα «αμφιλεγόμενα» παιδιά (παιδιά με πολλές συμπάθειες και πολλές αντιπάθειες), τα αγνοημένα από τους συνομηλίκους τους παιδιά και τα παιδιά που έχουν απορριφθεί από τους συνομηλίκους τους. Σε τρεις από

αυτές τις έρευνες (Asher et al., 1984, Asher and Wheeler, 1985, Cassidy and Asher, 1992), χρησιμοποιήθηκε τόσο το σύστημα των Coie και Dodge όσο και η κλασική κοινωνιομετρική τεχνική με τις ερωτήσεις που αφορούν τις προτιμήσεις για παιχνίδια και άλλες δραστηριότητες και σε δύο (Luftig, 1987, Quay, 1992) χρησιμοποιήθηκε μόνον η κλασική κοινωνιομετρική τεχνική. Ανεξάρτητα όμως από το είδος της κοινωνιομετρικής τεχνικής, τα παιδιά που είχαν απορριφθεί ή, γενικότερα, τα παιδιά με μικρή αποδοχή από τους συνομηλίκους τους ένιωθαν περισσότερη μοναξιά από όλα τα υπόλοιπα. Αυτό ίσχυε για όλες τις ηλικίες που εξετάστηκαν. Τα δημοφιλή παιδιά ένιωθαν τη λιγότερη μοναξιά και τα υπόλοιπα παιδιά βρίσκονταν στο ενδιάμεσο. Μάλιστα, στη διαχρονική έρευνα των Hymel, Rubin, Rowden και LeMare (1990) διαπιστώθηκε ότι η σχέση δημοτικότητας και συναισθήματος της μοναξιάς προεκτεινόταν και στο χρόνο. Η χαμηλή αποδοχή από τους συνομηλίκους στη Β' δημοτικού προέβλεπε, κατά στατιστικώς σημαντικό τρόπο, έντονα συναισθήματα μοναξιάς τρία χρόνια μετά, στην Ε' δημοτικού. Το αξιοσημείωτο είναι ότι τα αγνοημένα παιδιά, όπως εντοπιζόνταν με το σύστημα των Coie και Dodge (1983), δεν ένιωθαν περισσότερη μοναξιά από τα παιδιά που ήταν κοντά στο μέσο όρο ως προς το βαθμό αποδοχής τους. Το τελευταίο αυτό εύρημα συμφωνεί με τις διαπιστώσεις άλλων ερευνητών (Coie and Dodge, 1983, Coie and Kupersmidt, 1983) ότι τα αγνοημένα από τους συνομηλίκους τους παιδιά δεν είναι αγνοημένα σε όλες τις περιστάσεις και σε όλα τα περιβάλλοντα. Πολλά από αυτά τα παιδιά έχουν τη στήριξη ενός πολύ καλού φίλου ακόμη και αν οι πολύ καλοί τους φίλοι είναι λίγοι, τα παιδιά

αυτά είναι το ίδιο συμπαθή στους συνομηλί-
κους τους όσο και τα παιδιά που είναι κο-
ντά στο μέσο όρο ως προς την αποδοχή τους
(Asher and Wheeler, 1985, French and
Waas, 1985, Stein and Hymel, 1986). Φαίνε-
ται λοιπόν ότι τα παιδιά δεν είναι ανάγκη
να είναι υπερβολικά αρεστά, για να μη νιώ-
θουν μόνα. Η ενεργός απόρριψη όμως, και
ιδιαίτερα στην ακραία μορφή της άσκησης
βίας από τους συνομηλίκους («θυματοποίη-
ση» του παιδιού), είναι ένας σημαντικότε-
ρος παράγοντας που σχετίζεται με έντονο
συναίσθημα μοναξιάς, με καταθλιπτικό συ-
ναίσθημα και με τάση αποφυγής του σχο-
λείου, ακόμη και για μικρές ηλικίες, όπως η
προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία (5-7
ετών) (Boivin et al., 1995, Crick and Gro-
tpeter, 1996, Kochenderfer and Ladd, 1996).

Σε δύο άλλες ερευνητικές εργασίες
(Rubin, Hymel, LeMare and Rowden, 1989,
Stein and Hymel, 1986), δεν βρέθηκαν ση-
μαντικές διαφορές ως προς το συναίσθημα
της μοναξιάς μεταξύ των διαφόρων ομάδων
κοινωνικής αποδοχής. Ωστόσο, η απουσία
των διαφορών αυτών μπορεί με αρκετή βε-
βαιότητα να αποδοθεί στο πολύ μικρό μέγε-
θος των συγκρινόμενων υποομάδων.

Η συνάφεια του συναίσθηματος της μο-
ναξιάς με την κοινωνιομετρική θέση, στις
έρευνες όπου αναφέρονται οι σχετικοί δεί-
κτες (Asher et al., 1984, Parker and Asher,
1993), είναι μέτριου μεγέθους αρνητική
($r=-0.31$ και $r=-0.37$, αντίστοιχα), αν και
είναι στατιστικώς σημαντική. Το εύρημα
αυτό είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο, γιατί
δείχνει ότι, μολονότι τα παιδιά που τα
έχουν απορρίψει οι συνομηλικοί τους νιώ-
θουν την περισσότερη μοναξιά, ωστόσο,
υπάρχει μεγάλη διακύμανση ως προς το συ-
ναίσθημα αυτό, ανάμεσα στα παιδιά που
έχουν απορριφθεί. Επίσης, κάποια δημοφι-

λή παιδιά δηλώνουν ότι νιώθουν πολύ μόνα
και κάποια μη δημοφιλή αναφέρουν μικρή
ψυχοκοινωνική ικανοποίηση. Τα ευρήματα
αυτά δείχνουν ότι πρέπει να υπάρχουν και
άλλοι παράγοντες (που εξηγούν το υπόλοι-
πο 89%-91% της διακύμανσης), εκτός από
την απόρριψη από τους συνομηλίκους, οι
οποίοι οδηγούν ή και συνυπάρχουν με το
συναίσθημα της μοναξιάς.

Οι Asher, Parkhurst, Hymel και Wil-
liams (1990), σε μια αξιολογή θεωρητική
μελέτη για τη σχέση μεταξύ της απόρριψης
από τους συνομηλίκους και της συνέπειάς
της, όπως υποστηρίζουν ότι είναι το συναι-
σθημα της μοναξιάς, αναφέρουν έναν κατά-
λογο παραγόντων, που ενδεχομένως να ερ-
μηνεύουν το γιατί ορισμένα παιδιά που
έχουν απορριφθεί από τους συνομηλίκους
τους νιώθουν περισσότερη μοναξιά από ό,τι
άλλα παιδιά της ίδιας ομάδας. Οι παράγο-
ντες αυτοί είναι: α) Ο βαθμός της απόρρι-
ψης: Όσο μικρότερος είναι ο βαθμός αυτός
(πάντα βέβαια μέσα στην υποομάδα των
παιδιών που έχουν απορριφθεί), τόσο μι-
κρότερη θα είναι και η μοναξιά του παιδι-
ού. β) Η χρονιότητα της απόρριψης: Όσο
μικρότερης διάρκειας είναι η απόρριψη, τό-
σο μικρότερη θα είναι και η μοναξιά του
παιδιού. γ) Ο ρόλος της φιλίας: Τα παιδιά
που έχουν απορριφθεί, αλλά διαθέτουν
τουλάχιστον έναν πολύ καλό φίλο, θα νιώ-
θουν λιγότερο μόνα. δ) Τα χαρακτηριστικά
της συμπεριφοράς: Τα παιδιά με προβλήμα-
τα υπερβολικής αναστολής θα νιώθουν πε-
ρισσότερη μοναξιά από τα παιδιά με επιθε-
τική συμπεριφορά. ε) Η απόδοση των αι-
τιών για τις επιτυχίες και τις αποτυχίες στις
κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, η οποία απο-
τελεί μια επιμέρους πλευρά της παραμέ-
τρου «κέντρο ελέγχου των πράξεων»: Τα
παιδιά, που έχουν απορριφθεί και τα οποία

αποδίδουν τις κοινωνικές επιτυχίες σε εξω-προσωπικούς παράγοντες (π.χ. τύχη) και τις κοινωνικές αποτυχίες σε ενδοπροσωπικούς παράγοντες (π.χ. έλλειψη ικανοτήτων), θα νιώθουν τη μεγαλύτερη μοναξιά.

Η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με τις φιλίες των παιδιών

Είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η ύπαρξη τουλάχιστον ενός πολύ καλού φίλου, στον οποίο το παιδί μπορεί να βρει συναισθηματική στήριξη, είναι μια αποτελεσματική «ασπίδα» κατά της μοναξιάς. Και, αν θεωρήσουμε έγκυρη τη διάκριση του Weiss (1973) σε κοινωνική και σε συγγενισιακή μοναξιά, μπορούμε περαιτέρω να υποστηρίξουμε ότι ο καλός φίλος, στον οποίο μπορεί κανείς να μιλήσει εμπιστευτικά και να αναζητήσει βοήθεια σε δύσκολες στιγμές, προφυλάσσει από τη συγγενισιακή μοναξιά. Η κοινωνική μοναξιά παραμένει, όταν λείπει η αποδοχή από το δίκτυο των συνομηλίκων.

Ο καλός φίλος μπορεί να μην είναι από την τάξη του παιδιού, αλλά από κάποια άλλη τάξη στο ίδιο σχολείο, από τάξη φροντιστηριακού μαθήματος, από τη γειτονιά ή ακόμη και μέσα από την οικογένεια - ο αδελφός ή η αδελφή του. Βεβαίως, η περίπτωση στην οποία ο καλύτερος φίλος του παιδιού δεν προέρχεται από το άμεσο δίκτυο των συνομηλίκων του, τη σχολική τάξη, είναι μια ανησυχητική ένδειξη για την ομαλή προσαρμογή του παιδιού.

Πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα στηρίζουν τη διαπίστωση ότι η δυναδική φιλία και η αποδοχή από τους συνομηλίκους είναι διαφορετικά πράγματα και, για το λόγο αυτόν, πρέπει να διακριθεί η συμβολή τους

στη μείωση του συναισθήματος της μοναξιάς. Οι Parker και Asher (1993) και οι Renshaw και Brown (1993) διαπίστωσαν ότι τα παιδιά που δεν είχαν καλούς φίλους ένιωθαν πιο μόνα από τα παιδιά που είχαν καλούς φίλους, ανεξάρτητα από το βαθμό αποδοχής τους από την ομάδα. Επίσης, η φιλία και η αποδοχή από την ομάδα συνεισέφεραν χωριστά, αλλά και εξίσου, στην εμφάνιση του συναισθήματος της μοναξιάς. Ακόμη και στην προσχολική ηλικία (4-5,6 ετών) τα παιδιά που είχαν απορριφθεί από τους συνομηλίκους τους, αλλά διέθεταν μια σταθερή αμοιβαία φιλία ανέφεραν τόση μοναξιά όση και τα παιδιά που δεν είχαν απορριφθεί και περισσότερη μοναξιά από ό,τι τα παιδιά που είχαν απορριφθεί αλλά δεν διέθεταν μια τέτοια φιλία (Sanderson and Siegal, 1995). Σε μια άλλη παλαιότερη έρευνα (Cohn, Lohrmann and Patterson, 1985), βρέθηκε μια αρνητική συνάφεια ($r = -0.57$) μεταξύ του αριθμού των πολύ καλών φίλων με τους οποίους μπορεί κανείς να μιλήσει εμπιστευτικά και του συναισθήματος της μοναξιάς. Η συνάφεια αυτή μάλιστα ήταν μεγαλύτερη από τη συνάφεια που είχε το συναίσθημα της μοναξιάς με το μέγεθος της ομάδας αποδοχής ($r = -0.29$). Ακόμη ένα ερευνητικό εύρημα, που έρχεται να ενισχύσει την ορθότητα της υπόθεσης για τη διαφορική σημασία της φιλίας και της κοινωνικής αποδοχής, προέρχεται από τις ερευνητικές εργασίες των Bukowski και Hoza (1989) και Bukowski και Newcomb (1987). Ο τρόπος που τα παιδιά αντιλαμβάνονται την ατομική τους αξία μπορούσε να προβλεφθεί κατά στατιστικώς σημαντικό τρόπο από την ύπαρξη μίας τουλάχιστον δυναδικής φιλίας, ακόμη και μετά την απομάκρυνση της «επίδρασης» της δημοτικότητας.

Όπως φαίνεται, ο χειρότερος συνδυασμός για την ομαλή κοινωνική και συναισθηματική προσαρμογή του παιδιού είναι η απουσία μιας στενής, αμοιβαίας, δυναδικής φιλίας και, ταυτόχρονα, η ενεργός απόρριψη από την ομάδα των συνομηλίκων του.

Η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με την αντίληψη του παιδιού για τις κοινωνικές του δεξιότητες

Η έννοια των κοινωνικών δεξιοτήτων ποι-κίλει από έρευνα σε έρευνα. Για λόγους επικοινωνίας, θα ακολουθήσουμε τον ορισμό της Callias (1989, σελ. 253) ότι κοινωνική δεξιότητα είναι: «η ικανότητα συνάλλαγής με τους άλλους σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, με συγκεκριμένους τρόπους που είναι κοινωνικά αποδεκτοί ή επιθυμητοί και συγχρόνως επωφέλεις για το άτομο, αμοιβαία επωφέλεις ή επωφέλεις κυρίως για τους άλλους». Οι κοινωνικές δεξιότητες των παιδιών, όπως τις αντιλαμβάνονται τα ίδια τα παιδιά, αλλά και όπως τις αξιολογούν οι άλλοι, έχουν διερευνηθεί αρκετά, σε σχέση με το βαθμό αποδοχής του παιδιού από την ομάδα των συνομηλίκων του (Asher, 1983). Στις έρευνες αυτές έχουν μελετηθεί διαφορών ειδών επιμέρους ικανότητες, όπως π.χ. ικανότητες θετικής ανταπόκρισης στις προσεγγίσεις των άλλων, προσέγγιση για έναρξη μιας φιλικής σχέσης, ακριβούς επικοινωνίας, κατανόησης των άλλων, επίλυσης κοινωνικών προβλημάτων και συγκρούσεων που εμφανίζονται μέσα στην ομάδα, καθώς και διεκδικητικής συμπεριφοράς.

Λιγιστά όμως είναι τα ερευνητικά δεδομένα για τη σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με την αντίληψη του παιδιού για

τις κοινωνικές του δεξιότητες. Στη διαχρονική τους έρευνα, οι Hymel et al. (1990), χρησιμοποιώντας τη γνωστή κλίμακα της Harter (*Perceived Competence Scale for Children*), κατέληξαν στα αναμενόμενα ευρήματα: η συνάφεια μοναξιάς και αντίληψης του παιδιού για τις κοινωνικές του δεξιότητες ήταν μεγάλου μεγέθους αρνητική ($r=-0.75$) επίσης, κάπως μικρότερη ($r=-0.58$) ήταν η συνάφεια μεταξύ μοναξιάς και αντίληψης του παιδιού για τη γενικότερη αξία του. Το αξιοσημείωτο ήταν ότι η αρνητική εικόνα που είχαν τα παιδιά για τις κοινωνικές τους δεξιότητες στη Β' δημοτικού παρέμενε σταθερή και μετά από τρία χρόνια, στην Ε' δημοτικού, και προέβλεπε, κατά στατιστικό σημαντικό τρόπο, έντονα συναισθήματα μοναξιάς.

Στη δική μας έρευνα (Γαλανάκη, 1997) μελετήθηκε, για πρώτη φορά από όσο γνωρίζουμε, η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με την προσδοκία αυτο-αποτελεσματικότητας (*self-efficacy*) του παιδιού στις *αλληλεπιδράσεις* με τους συνομηλίκους του. Διαπιστώσαμε ότι υπάρχει μια στατιστικά σημαντική αρνητική συνάφεια ($r=-0.39$) ανάμεσα στο συναίσθημα της μοναξιάς των παιδιών και στην προσδοκία τους για το πόσο *καλά* μπορούν να τα καταφέρουν σε «*επίκολες*» *αλληλεπιδράσεις*, όπως «*ζητώ από ένα παιδί να παίξει μαζί μου*», ενώ η συνάφεια του ίδιου συναισθήματος με πιο «*δύσκολες*» *αλληλεπιδράσεις*, όπως «*ζητώ από ένα παιδί να αλλάξουμε το παιχνίδι που παίζουμε*» ήταν χαμηλή. Το δυσάρεστο λοιπόν, καταθλιπτικού τύπου, συναίσθημα της μοναξιάς του παιδιού σχετίζεται, όπως είναι φυσικό, με ιδέες κοινωνικής αναξιοσύνης. Η συμβολή αυτής της έρευνας ήταν ότι συσχέτισε τη μοναξιά όχι με τη γενικότερη κοινωνική αυτοαντίληψη του παιδιού, αλλά με την

προσδοκία του για τις δεξιότητες του σε πολύ συγκεκριμένες καταστάσεις, οι οποίες αφορούν την ομάδα των συνομηλίκων. Η ομάδα αυτή, όπως αυθόρμητα δήλωσαν τα ίδια τα παιδιά στις ανοικτές ερωτήσεις (βλέπε παραπάνω στον ορισμό της μοναξιάς των παιδιών), είναι μια πηγή και ένας χώρος εκδήλωσης του συναισθήματος αυτού.

Μέχρι τώρα δεν υπάρχουν ερευνητικές εργασίες, στις οποίες να μελετάται η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με τις κοινωνικές δεξιότητες του παιδιού, όχι όπως τις αντιλαμβάνεται το ίδιο, αλλά όπως αξιολογούνται από αντικειμενικούς παρατηρητές. Η αξιολόγηση όμως από τα ίδια τα παιδιά των κοινωνικών τους δεξιοτήτων είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, σημαντική από την αξιολόγηση των δεξιοτήτων αυτών από τους ενηλίκους, διότι αντικατοπτρίζει την υποκειμενική εκτίμηση των ίδιων των παιδιών για μια πλευρά των ικανοτήτων τους που αναμένεται να σχετίζεται με ένα εξίσου υποκειμενικό συναίσθημα, αυτό της μοναξιάς.

Η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με τα χαρακτηριστικά συμπεριφοράς του παιδιού

Ενδιαφέροντα είναι τα ερευνητικά δεδομένα για τη σχέση ανάμεσα στο συναίσθημα της μοναξιάς και στη συμπεριφορά του παιδιού. Οι διαστάσεις της συμπεριφοράς που έχουν μελετηθεί σε σχέση με τη μοναξιά είναι η κοινωνικά ώριμη και αρμόζουσα για την ηλικία του παιδιού συμπεριφορά, καθώς και οι δύο πόλοι προβλημάτων συμπεριφοράς - εσωτερίκευσης (υπερβολικής αναστολής) και εξωτερίκευσης (επιθετικής και διασπαστικής συμπεριφοράς). Όπως είναι αναμενόμενο, η μοναξιά τείνει να συ-

νυπάρχει με προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών.

Τα δεδομένα σε όλες τις σχετικές έρευνες έχουν συλλεγεί μέσω ερωτήσεων που απευθύνονταν είτε στους συμμαθητές των παιδιών είτε στους δασκάλους τους είτε και στους δύο. Έτσι, πρόκειται κατ' ουσίαν για τις αξιολογήσεις εκ μέρους των συμμαθητών και των δασκάλων της συμπεριφοράς των παιδιών. Η διμερής αυτή αξιολόγηση αποτελεί και έναν τρόπο ελέγχου της μεταξύ βαθμολογητών αξιοπιστίας. Οι ερωτήσεις αυτές συνήθως αφορούν την κοινωνικά ώριμη συμπεριφορά, την επιθετική και διασπαστική συμπεριφορά και την υπερβολικά ανεσταλμένη συμπεριφορά. Επειδή στις έρευνες αυτές η μοναξιά δεν είναι πάντα η κύρια εστία του ερευνητικού ενδιαφέροντος, πολλές φορές ενδιαφέρει κυρίως η σχέση της συμπεριφοράς με το βαθμό αποδοχής του παιδιού από τους συνομηλίκους του και, δευτερευόντως, η σχέση με το συναίσθημα της μοναξιάς. Ωστόσο, επισκόπηση των ερευνητικών αυτών δεδομένων δείχνει τα εξής.

1. Τα παιδιά που νιώθουν πολλή μοναξιά (όπως και τα παιδιά με μικρή κοινωνική αποδοχή) είναι περισσότερο ντροπαλά και συνεσταλμένα ή, εναλλακτικά, περισσότερο επιθετικά και διασπαστικά και λιγότερο κοινωνικά και συνεργάσιμα από τα παιδιά που δεν νιώθουν μόνα (Cassidy and Asher, 1992). Τα ευρήματα αυτά βασίζονται σε αξιολογήσεις που έγιναν από τους συμμαθητές και τους δασκάλους των παιδιών. Οι παραπάνω σχέσεις παρέμειναν και μετά το στατιστικό έλεγχο της «επίδρασης» του βαθμού αποδοχής από τους συνομηλίκους.

2. Οι υπόλοιπες ερευνητικές εργασίες (Boivin, Dion and Vitaro, 1990, Boivin and Hymel, υπό δημοσίευση, Boivin, Poulin and

Vitaro, 1994, Boivin, Thomassin and Alain, 1989, Parker and Asher, 1993, Parkhurst and Asher, 1992, Williams and Asher, 1987) εστιάζονται στη διάκριση, με βάση τις ερωτήσεις που απευθύνουν στους συμμαθητές των παιδιών, μέσα στην ομάδα των παιδιών που έχουν απορριφθεί από τους συνομηλίκους τους, μεταξύ συνεσταλμένων παιδιών που ταυτόχρονα έχουν απορριφθεί και επιθετικών παιδιών που ταυτόχρονα έχουν απορριφθεί. Στις παραπάνω έρευνες έχουν βρεθεί όλες οι τάσεις: Το πιο σύνηθες εύρημα ήταν τα συνεσταλμένα παιδιά που είχαν απορριφθεί να νιώθουν πιο πολλή μοναξιά από τα επιθετικά παιδιά που είχαν απορριφθεί, τα οποία δεν διέφεραν ως προς τη μοναξιά από τα παιδιά που ο βαθμός αποδοχής τους ήταν κοντά στο μέσο όρο. Τα συνεσταλμένα παιδιά που είχαν απορριφθεί είχαν επίσης την τάση να βλέπουν τον εαυτό τους και τις ικανότητές τους με πιο αρνητικό τρόπο από τις άλλες δύο υποομάδες. Λιγότερο συχνή ήταν η τάση τα επιθετικά παιδιά που είχαν απορριφθεί να νιώθουν πιο πολλή μοναξιά από τα συνεσταλμένα παιδιά που είχαν απορριφθεί, καθώς και η τάση τόσο τα επιθετικά όσο και τα συνεσταλμένα, αλλά και τα παιδιά που έχουν απορριφθεί και είναι άλλοτε επιθετικά και άλλοτε συνεσταλμένα, να νιώθουν πιο μόνα από τα παιδιά με βαθμό αποδοχής κοντά στο μέσο όρο.

Η πρώτη και πιο συχνή τάση, σύμφωνα με την οποία η μοναξιά σχετίζεται περισσότερο με τα προβλήματα εσωτερίκευσης παρά με τα προβλήματα εξωτερίκευσης, διαπιστώθηκε και σε μια πρόσφατη έρευνα στην Ελλάδα (Γαλανάκη, υπό δημοσίευση). Συμμαθητές και δάσκαλοι, όταν τους ζητείται να εντοπίσουν τα παιδιά που νιώθουν πολλή μοναξιά, αναφέρουν ως κριτήρια εντοπισμού χαρακτηριστικά των παιδιών

που παραπέμπουν σε ένα καταθλιπτικό προφίλ (δυσάρεστο συναίσθημα, ιδέες αναξιότητας, παραιήτηση) ή/και σε ένα προφίλ κοινωνικών αναστολών (ντροπή, δειλία, απόσυρση, χαμηλή αυτοεκτίμηση). Λιγότερο συχνά αναφέρουν την επιθετική συμπεριφορά, σωματικά και λεκτικά (π.χ. το παιδί κτυπά ή/και βρίζει τα άλλα παιδιά, κάνει ζαβολιές, λέει ψέματα κ.λπ.).

Οι ερμηνείες, που έχουν δοθεί στο πιο συχνό αυτό εύρημα, είναι πολλές. Πολλά επιθετικά παιδιά έχουν, όπως έχει διαπιστωθεί σε σχετικές έρευνες (Gagnon, Dumont, Tremblay, Charlebois and Larivee, 1988, Olweus, 1978), μάλλον λανθασμένη αντίληψη για το πώς τους βλέπουν οι άλλοι: περισσότερο θετική από ό,τι θα έπρεπε. Μια τέτοια διογκωμένη θετική αντίληψη ίσως αντανάκλα την προσπάθειά τους να αρνηθούν τα δυσάρεστα συναισθήματα που τους δημιουργεί η απουσία ικανοποιητικών διαπροσωπικών σχέσεων. Άλλος λόγος μπορεί να είναι ότι τα επιθετικά παιδιά που έχουν απορριφθεί έχουν πράγματι περισσότερους φίλους από τα συνεσταλμένα παιδιά που έχουν απορριφθεί: οι φίλοι τους μπορεί να είναι επίσης επιθετικά παιδιά που έχουν απορριφθεί (Cairns, Cairns, Neckerman, Geste and Garipey, 1988). Από την άλλη πλευρά, τα συνεσταλμένα παιδιά που έχουν απορριφθεί συγκεντρώνουν, όπως επεσήμαναν ο Rubin και οι συνεργάτες του (1985, Rubin, LeMare and Lollis, 1990), ένα σύνολο αλληλεξαρτώμενων χαρακτηριστικών: υποτακτικότητα, δειλία, έλλειψη εμπιστοσύνης στον εαυτό, καταθλιπτικό συναίσθημα, κοινωνικό άγχος, κοινωνική αποφυγή και απομόνωση. Ταυτόχρονα, υπάρχουν αρκετές ερευνητικές ενδείξεις (Hymel and Franke, 1985, Rubin and Mills, 1988) ότι το κοινωνικό άγχος και η

κοινωνική αποφυγή συνδέονται με έντονα συναισθήματα μοναξιάς. Μάλιστα, στη διαχρονική έρευνα των Hymel et al. (1990), διαπιστώθηκε ότι η κοινωνική απόσυρση του παιδιού, όπως την έβλεπαν οι συνομήλικοι, και τα προβλήματα εσωτερίκευσης (άγχος, φόβος, μοναχικό παιχνίδι), όπως τα έβλεπαν οι δάσκαλοι, στην Β' δημοτικού, προέβλεπαν, κατά στατιστικώς σημαντικό τρόπο, έντονα συναισθήματα μοναξιάς στην Ε' δημοτικού.

Η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με την απόδοση αιτίων για κοινωνικές επιτυχίες και αποτυχίες

Η σχέση ανάμεσα στο συναίσθημα της μοναξιάς και στους αιτιοπροσδιορισμούς για τις επιτυχίες και τις αποτυχίες στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις έχει μελετηθεί αρκετά στους ενήλικους. Οι ενήλικοι με έντονα συναισθήματα μοναξιάς αποδίδουν συνήθως τις κοινωνικές επιτυχίες τους σε εξωπροσωπικά και ασταθή αίτια και τις κοινωνικές αποτυχίες τους σε ενδοπροσωπικά και σταθερά αίτια (π.χ. Anderson, Horowitz and French, 1983, Peplau, Russell and Heim, 1979).

Όπως συμβαίνει και με τις κοινωνικές δεξιότητες, έτσι και με την απόδοση αιτίων για τις επιτυχίες και τις αποτυχίες στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, η μεταβλητή αυτή έχει μελετηθεί σε αρκετές έρευνες (π.χ. Ames, Ames and Garrison, 1977, Goetz and Dweck, 1980, Sobol and Earn, 1985) σε σχέση με τη θέση του παιδιού στην ομάδα των συνομηλίκων του. Το κοινό εύρημα αυτών των ερευνών είναι ότι το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο του παιδιού, και όχι η απουσία φίλων ή η απόρριψή του από τους συνομηλίκους, είναι ο παράγοντας που σχε-

τίζεται σημαντικά με την απόδοση των κοινωνικών επιτυχιών σε εξωπροσωπικά αίτια και των κοινωνικών αποτυχιών σε ενδοπροσωπικά. Επίσης, σε άλλες έρευνες που διεξήγαγαν ο Dodge και οι συνεργάτες του (π.χ. Dodge, 1980, Dodge and Frame, 1982, Dodge and Somberg, 1987), διαπιστώθηκε ότι τα επιθετικά παιδιά που έχουν απορριφθεί τείνουν να ρίχνουν στους άλλους την ευθύνη για τις αποτυχίες τους, ενώ τα υποτακτικά παιδιά που έχουν απορριφθεί στον εαυτό τους.

Όσον αφορά τη μοναξιά, δύο είναι μέχρι τώρα οι γνωστές σχετικές έρευνες. Οι Hymel et al. (1983) βρήκαν ότι τα παιδιά που ένιωθαν περισσότερη μοναξιά απέδιδαν τις κοινωνικές τους αποτυχίες σε σταθερά ενδοπροσωπικά αίτια. Οι Bukowski και Ferber (1987) διαπίστωσαν ότι τα παιδιά με μικρή αποδοχή από τους συνομηλίκους τους, που έριχναν στον εαυτό τους την ευθύνη για τις κοινωνικές αποτυχίες τους, ένιωθαν περισσότερη μοναξιά από τα παιδιά με μικρή αποδοχή που έριχναν στους άλλους την ευθύνη. Παρόμοιο εύρημα, σύμφωνα με το οποίο αξιόπιστοι δείκτες πρόβλεψης της μοναξιάς ήταν η απόδοση των αποτυχιών σε σταθερά ενδοπροσωπικά αίτια, μαζί με την κοινωνική απόσυρση, τη χαμηλή κοινωνική αποδοχή και την απουσία ενός καλού φίλου, προέκυψε και από την έρευνα των Renshaw και Brown (1993). Είναι φανερό επομένως ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στο συναίσθημα της μοναξιάς και στο κέντρο ελέγχου των πράξεων του παιδιού, τουλάχιστον όσον αφορά τον τομέα των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων.

Η σχέση του συναισθήματος της μοναξιάς με την κατάθλιψη

Είναι αλήθεια, όπως επισημαίνει ο Harrington (1994), ότι δεν υπάρχει μέχρι σήμερα μια σαφής ταξινόμηση των συναισθηματικών διαταραχών στην παιδική ηλικία. Ωστόσο, αναμένουμε ότι μοναξιά θα νιώθουν τα παιδιά εκείνα που βιώνουν και έντονο καταθλιπτικό συναίσθημα - λύπη, θλίψη ή ακόμη και απόγνωση - ή μια πιο διαρκή καταθλιπτική διάθεση, η οποία στη σχολική ηλικία εκδηλώνεται με δυσφορία, κλάμα και συχνή λεκτική διατύπωση αυτής της δυσφορίας. Συνήθως, περισσότερο ή λιγότερο έντονο καταθλιπτικό συναίσθημα συνυπάρχει με διάφορες διαταραχές των παιδιών (όπως π.χ. διαταραχές διαγωγής, υπερκινητικό σύνδρομο, φοβίες). Σε πιο σοβαρές περιπτώσεις το παιδί χαρακτηρίζεται από το καταθλιπτικό σύνδρομο, δηλαδή ένα σύνολο συμπτωμάτων, στο οποίο, μαζί με την καταθλιπτική διάθεση, συνυπάρχουν: η απουσία ενδιαφέροντος για δραστηριότητες, η μειωμένη ικανότητα συγκέντρωσης της προσοχής (στοιχεία που οδηγούν το παιδί σε σχολική αποτυχία), η μειωμένη ενεργητικότητα (π.χ. στο παιχνίδι), η διαταραχή όρεξης και ύπνου, καθώς και άλλα συναφή συμπτώματα -όπως η αυτουποτίμηση και η αυτομομφή- που θυμίζουν την καταθλιπτική διαταραχή των ενηλίκων.

Υποθέτουμε ότι η μοναξιά είναι μια μορφή καταθλιπτικού συναισθήματος, αλλά είναι κυρίως αποτέλεσμα της έλλειψης ικανοποίησης που βιώνει το παιδί από τις κοινωνικές του σχέσεις και από το επίπεδο της οικειότητας που έχει με τα σημαντικά πρόσωπα της ζωής του (γονείς, εκπαιδευτικούς, συνομηλίκους). Αντίθετα, η κατάθλιψη μπορεί να προέρχεται από αποτυχίες σε διάφορους τομείς της ζωής του παιδιού, κυρίως

από αποτυχίες στην εκτέλεση ενός έργου (π.χ. σχολική επίδοση), από την αδυναμία πραγματοποίησης σκοπών και εκπλήρωσης προσδοκιών (π.χ. των γονέων), καθώς και από διάφορα, αιφνιδώς εμφανιζόμενα, τραυματικά γεγονότα (π.χ. θάνατος σημαντικού προσώπου).

Στα παιδιά έχουν διεξαχθεί λίγες έρευνες (π.χ. Boivin, Poulin και Vitaro, 1993, Vitaro, Pelletier, Gagnon and Baron, 1995) για τη σχέση μοναξιάς-κατάθλιψης. Τα ευρήματά τους δεν διαφέρουν από τα αντίστοιχα των ενηλίκων: οι δείκτες συνάφειας είναι υψηλοί και τα συναισθήματα μοναξιάς στην παιδική ηλικία προβλέπουν κατά στατιστικώς σημαντικό τρόπο καταθλιπτικά συμπτώματα στην εφηβική ηλικία (Ammerman, Kazdin and VanHasselt, 1993, Vitaro, Pelletier, Gagnon and Baron, 1995).

Καταθλιπτικό συναίσθημα συνυπάρχει, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, με πολλά προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών και αρκετές φορές είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστεί από το περιβάλλον, επειδή επισκιαζεται από τη διαταραγμένη εξωτερικευμένη συμπεριφορά του παιδιού και επειδή το παιδί δεν είναι πάντα σε θέση να εκφράσει λεκτικά το πόσο υποφέρει και το πόση μοναξιά αισθάνεται. Από την άλλη πλευρά όμως, δεν διαφωνεί κανείς με την άποψη ότι είναι πάντα έγκυρη η παραδοχή εκ μέρους του παιδιού συναισθημάτων μοναξιάς και κατάθλιψης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η τρέχουσα ερευνητική ενασχόληση με τη μοναξιά του παιδιού σχολικής ηλικίας είναι ενδιαφέρουσα. Οι δύο κυριότερες ερευνητικές ομάδες, αυτή του S. Asher και των συ-

νεργατών του στις Η.Π.Α. και αυτή του Μ. Βοϊνίη και των συνεργατών του στον Καναδά, έχουν διευκρινίσει σε μεγάλο βαθμό τη σχέση της μοναξιάς με την ομάδα των συνομηλίκων (βαθμός αποδοχής, φιλίες, απόρριψη, χαρακτηριστικά συμπεριφοράς). Στην Ελλάδα επίσης ξεκίνησε πρόσφατα μια προσπάθεια που φαίνεται ότι απέδωσε καρπούς. Λιγότερο διερευνημένα όμως είναι τα θέματα της σχέσης της μοναξιάς με την ηλικία και το φύλο, τις κοινωνικές δεξιότητες του παιδιού, την κατάθλιψη και διάφορα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του (π.χ. την αυτοεκτίμηση).

Όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο το παιδί αντιλαμβάνεται - και άρα βιώνει - την έννοια της μοναξιάς, οι έρευνες (και στην Ελλάδα) έχουν δείξει ότι τα παιδιά έχουν από ενωρίς μια αξιόπιστη και έγκυρη κατανόηση για το τι σημαίνει μοναξιά και έτσι οι ειδικοί μπορούν με κάποιο βαθμό ασφάλειας να βασίζονται στις εκτιμήσεις των παιδιών, όταν π.χ. θέλουν να εντοπίσουν παιδιά που υποφέρουν και να παρέμβουν.

Μένουν όμως ακόμη πολλά να αποσαφηνιστούν, κυρίως για την πιθανή αμφίδρομη σχέση μοναξιάς-απόρριψης, για το κατά πόσον η διάκριση σε κοινωνική και σε συγκινησιακή μοναξιά ισχύει και με ποιο τρόπο στα παιδιά, ποια συγκεκριμένα «κοινωνικά αποθέματα» σε ποιες συγκεκριμένες σχέσεις του παιδιού είναι ελλιπή κ.ο.κ. Συναφές με τα παραπάνω είναι και το θέμα των αιτιολογικών παραγόντων της μοναξιάς που δεν φαίνεται να έχει προσελκύσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των ερευνητών. Για παράδειγμα, υπάρχουν ερευνητικές ενδείξεις ότι η ανασφαλής-αμφιθυμική προσκόλληση στη μητέρα στην ηλικία των 12 μηνών σχετίζεται με τη μοναξιά του παιδιού 5-7 ετών (Berlin, Cassidy and Belsky, 1995),

ή ακόμη ότι η μητέρα που νιώθει πολλή μοναξιά έχει και παιδί που νιώθει το ίδιο συναίσθημα (για την ηλικία των έξι ετών περίπου), καθώς η μητέρα αυτή χρησιμοποιεί διαπιστωμένα λιγότερες στρατηγικές προώθησης των διαπροσωπικών σχέσεων και διαθέτει περιορισμένο κοινωνικό δίκτυο (Henwood and Solano, 1994).

Η ανάγκη για μια πολυδιάστατη αξιολόγηση του συναισθήματος της μοναξιάς προβάλλει έντονα από την ανασκόπηση αυτή. Τα υπάρχοντα ερωτηματολόγια είναι εστιασμένα στο σχολείο, ενώ καλό θα ήταν να διερευνηθεί η μοναξιά του παιδιού και μέσα στην οικογένεια, καθώς και άλλα χαρακτηριστικά του συναισθήματος αυτού, όπως η διάρκειά του ή οι τρόποι αντιμετώπισής του. Για τους τελευταίους, στον ελληνικό χώρο έχουμε, όπως είδαμε, μάλλον ανησυχητικές ενδείξεις: δεν είναι δυνατόν η τηλεόραση και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια να έρχονται πρώτα σε συχνότητα και η αναζήτηση συντροφιάς στους συνομηλίκους να έπεται!

Η παιδική ηλικία ενδείκνυται για πρόληψη. Έχει μεγάλη σημασία να εντοπίζονται εγκαίρως δυσάρεστα συναισθήματα, όπως η μοναξιά, ενόσω αυτά είναι ακόμη παροδικές ψυχικές διαθέσεις και προτού γίνουν μόνιμα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου. Τα παιδιά εκείνα, που παρά το νεαρό της ηλικίας τους, δηλώνουν ότι νιώθουν πολλή μοναξιά και εκδηλώνουν τη δυσφορία αυτή, δεν πρέπει να περνούν απαρατήρητα από τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς και τους ψυχολόγους, καθώς αναμένουμε (αν και αυτό είναι απλώς μια υπόθεση) ότι θα έχουν και ισχυρό κίνητρο για να αλλάξουν την κατάσταση τους και θα ανταποκρίνονται θετικά στις δικές μας παρεμβάσεις.

Τέλος, θα έγινε νομίζουμε φανερό ότι δεν υπάρχει μέχρι σήμερα μια ολοκληρωμένη θεωρία για το συναίσθημα της μοναξιάς στο παιδί σχολικής ηλικίας. Θεωρητικές απόψεις δανειζόμαστε από τους μελετητές της μοναξιάς των ενηλίκων και των εφήβων. Θα πρέπει να συσσωρευτεί ένας

ικανός αριθμός ερευνητικών εργασιών για αρκετές όψεις της μοναξιάς των παιδιών, ώστε να είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε ένα θεωρητικό μοντέλο ειδικό για τις μικρές ηλικίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ammerman R.T., Kazdin A.E. and Van Hasselt V.B. Correlates of loneliness in nonreferred and psychiatrically hospitalized children. *Journal of Child and Family Studies*, 1993, 2, 3, 187-202.
- Ames R., Ames C. and Garrison W. Children's causal ascriptions for positive and negative interpersonal outcomes. *Psychological Reports*, 1977, 41, 595-602.
- Anderson C.A., Horowitz L.M. and French R. Attributional style of lonely and depressed people. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1983, 45, 127-136.
- Asher S.R. Social competence and peer status: Recent advances and future directions. *Child Development*, 1983, 54, 1427-1434.
- Asher S.R., Hymel S. and Renshaw P.D. Loneliness in children. *Child Development*, 1984, 55, 1456-1464.
- Asher S.R., Parkhurst J.T., Hymel S. and Williams G.A. Peer rejection and loneliness in childhood. In S.R. Asher and J.D. Coie (Eds) *Peer rejection in childhood*. New York, Cambridge University Press, 1990.
- Asher S.R. and Wheeler V.A. Children's loneliness: A comparison of rejected and neglected peer status. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1985, 53, 500-505.
- Asher S.R. and Williams G.A. Helping children without friends in home and school setting. In *Children's Social Development: Information for Children and Parents*. ERIC, University of Illinois at Urbana-Champaign, 1987.
- Berlin L.J., Cassidy J. and Belsky J. Loneliness in young children and infant – mother attachment: A longitudinal study. *Merrill Palmer Quarterly*, 1995, 41, 1, 91-103.
- Boivin M., Dion M. and Vitaro F. Rejet par les pairs, fonctionnement social et concept de soi à l'enfance. *Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale*, 1990, 7-8, 33-48.
- Boivin M. and Hymel S. The self-perceptions and peer experiences of aggressive-rejected and withdrawn-rejected children. *Developmental Psychology*, in press.
- Boivin M., Hymel S. and Burkowski W. M. The roles of social withdrawal, peer rejection, and victimization by peers in predicting loneliness and depressed mood in childhood. *Development and Psychopathology*, 1995, 7, 4, 765-785.
- Boivin M., Poulin F. and Vitaro F. Depressed mood and peer rejection in childhood. *Development and Psychopathology*, 1994, 6, 3, 483-498.
- Boivin M., Thomassin L. and Alain M. Peer

- rejection and self-perception among early elementary school children: aggressive-rejectees vs. withdrawn-rejectees. In B.H. Schneider, G. Attili, J. Nadel and R.P. Weissberg (Eds) *Social competence in developmental perspective*, Boston, Kluwer Academic, 1989.
- Bukowski W.M. and Ferber J.S. *A study of peer relations, attributional style, and loneliness during early adolescence*. Paper presented at the biennial meeting of the Society for Research in Child Development, Baltimore, April 1987.
- Bukowski W.M. and Hoza B. Popularity and friendship: Issues in theory, measurement, and outcome. In T.J. Berndt and G.W. Ladd (Eds) *Peer relationships in child development*. New York, Wiley, 1989.
- Bukowski W.M. and Newcomb A.F. *Friendship quality and the 'self' during early adolescence*. Paper presented at the biennial meeting of the Society for Research in Child Development, Baltimore, April 1987.
- Γαλανάκη Ε.Π. *Το συναίσθημα της μοναξιάς στο παιδί σχολικής ηλικίας*. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία Μεταπτυχιακού Προγράμματος Ειδίκευσης στη Σχολική Ψυχολογία. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1994.
- Γαλανάκη Ε.Π. *Κοινωνική αυτοαποτελεσματικότητα στις αλληλεπιδράσεις του παιδιού με τους συνομηλίκους: Η σχέση της με το συναίσθημα της μοναξιάς και έλλειψης ψυχοκοινωνικής ικανοποίησης*. Ανακοίνωση-συμμετοχή σε Workshop. 6ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Μάιος-Ιούνιος 1997.
- Γαλανάκη Ε.Π. και Μπεξεβέγκης Η.Γ. *Αντιμετώπιση προβλημάτων της καθημερινής ζωής: Η περίπτωση της παιδικής μοναξιάς*. *Ψυχολογία* (Ειδικό τεύχος: Θέματα Εξελικτικής Ψυχολογίας), 1996, 3, 2, 72-84.
- Cairns R.B., Cairns B.D., Neckerman H.J., Gest S.D. and Garipey J.L. Social networks and aggressive behavior: Peer support or peer rejection? *Developmental Psychology*, 1988, 4, 815-823.
- Callias, M. Εκπαίδευση σε κοινωνικές δεξιότητες. Στο ανθολόγιο: Ι. Τσιάντης και Σ. Μανωλόπουλος (Επιμ.) *Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής*, Τόμος Γ': *Θεραπευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, Καστανιώτης, 1989.
- Cassidy J. and Asher S. Loneliness and peer relations in young children. *Child Development*, 1992, 63, 350-365.
- Cohn D.A., Lohrmann B.C. and Patterson C. *Social networks and loneliness in children*. Paper presented at the biennial meeting of the Society for Research in Child Development, Toronto, Ontario, 1985.
- Coie J.D. and Dodge K.A. Continuities and changes in children's social status: A five-year longitudinal study. *Merrill-Palmer Quarterly*, 1983, 29, 261-281.
- Coie J.D. and Kupersmidt J.B. A behavioral analysis of emerging social status in boys' groups. *Child Development*, 1983, 54, 1400-1416.
- Crick N.R. and Grotpeter J.K. Children's treatment by peers: Victims of relational and overt aggression. *Development and Psychopathology*, 1996, 8, 2, 367-380.
- Crick N.R. and Ladd G.W. *Rejected and neglected children's perceptions of their peer experiences: Loneliness, social anxiety, and social avoidance*. Paper presented at the meeting of the Southeastern Conference

- on Human Development, Charleston, March 1988.
- Cutrona C.E. and Russell D.W. The provisions of social relationships and adaptation to stress. *Advances in Personal Relationships*, 1987, 1, 37-67.
- Dodge K.A. Social cognition and children's aggressive behavior. *Child Development*, 1980, 51, 162-170.
- Dodge K.A. and Frame C.L. Social cognitive biases and deficits in aggressive boys. *Child Development*, 1982, 53, 620-635.
- Dodge K.A. and Somberg D.R. Hostile attributional biases among aggressive boys are exacerbated under conditions of threats to the self. *Child Development*, 1987, 58, 213-224.
- Erikson, E. *Identity: Youth and crisis*. New York, Norton, 1968.
- French D.C. and Waas G.A. Behavior problems of peer-neglected and peer-rejected elementary-age children: Parent and teacher perspectives. *Child Development*, 1985, 56, 246-252.
- Gagnon C., Dumont M., Tremblay R.E., Charlebois P. and Larivee S. *Self-perceptions of aggressive-disruptive boys*. Paper presented at the biennial meeting of the University of Waterloo Conference on Child Development, Waterloo, Ontario, May 1988.
- Goetz T.E. and Dweck C.S. Learned helplessness in social situations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1980, 39, 2, 246-255.
- Harrington R. Affective disorders. In M. Rutter, E. Taylor and L. Hersov (Eds) *Child and Adolescent Psychiatry*, Oxford, Blackwell, 1994.
- Hayden-Thomson L. *The development of the Relational Provisions Loneliness Questionnaire for Children*. Unpublished doctoral dissertation, University of Waterloo, Canada, 1989.
- Hayden L., Tarulli D. and Hymel S. *Children talk about loneliness*. Paper presented at the biennial meeting of the University of Waterloo Conference on Child Development, Waterloo, Ontario, May 1988.
- Henwood P.G. and Solano C.H. Loneliness in young children and their parents. *Journal of Genetic Psychology*, 1994, 155, 1, 35-45.
- Hymel S. et al. *Children's attributions for social situations: Variations as a function of social status and self-perception variables*. Paper presented at the annual meeting of the Canadian Psychological Association, Winnipeg, Manitoba, June 1983.
- Hymel S. and Franke S. Children's peer relations: Assessing self-perceptions. In B.H. Schneider, K.H. Rubin and J.E. Ledingham (Eds) *Children's peer relations: Issues in assessment and intervention*. New York, Springer-Verlag, 1985.
- Hymel S., Rubin K.H., Rowden L. and LeMare L. Children's peer relationships: Longitudinal prediction of internalizing and externalizing problems from middle to late childhood. *Child Development*, 1990, 61, 2004-2021.
- Jones W.H. The psychology of loneliness: Some personality issues in the study of social support. In I.G. Sarason and B.R. Sarason (Eds) *Social support: Theory, research, and applications*. Boston, M. Nijhoff, 1985.
- Kochenderfer B.J. and Ladd G.W. Peer victimization: Manifestations and relations to school adjustment in

- kindergarten. *Journal of School Psychology*, 1996, 34, 3, 267-283.
- Luftig R.L. Children's loneliness, perceived ease in making friends and estimated social adequacy: Development and social metacognition. *Child Study Journal*, 1987, 17, 1, 35-53.
- Malka M. and Efrati M. Loneliness, coherence and companionship among children with learning disorders. *Educational Psychology*, 1996, 16, 1, 69-79.
- Olweus D. *Aggression in the schools: Bullies and whipping boys*. New York, Wiley, 1978.
- Parker J.C. and Asher S.R. Friendship and friendship quality in middle childhood: Links with peer group acceptance and feelings of loneliness and social dissatisfaction. *Developmental Psychology*, 1993, 29, 4, 611-621.
- Parkhurst J.T. and Asher S.R. Peer rejection in middle school: Subgroup differences in behavior, loneliness, and interpersonal concerns. *Developmental Psychology*, 1992, 28, (2), 231-241.
- Peplau L.A. and Perlman D. *Loneliness: A sourcebook of current theory, research, and therapy*. New York, Wiley, 1982.
- Quay L.C. Personal and family effects on loneliness. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 1992, 13, 1, 97-110.
- Renshaw P.D. and Brown P.J. Loneliness in middle childhood: Concurrent and longitudinal predictors. *Child Development*, 1993, 64, 4, 1271-1284.
- Rubin K.H. Socially withdrawn children: An 'at risk' population? In B.H. Schneider, K.H. Rubin and J.E. Ledingham (Eds) *Children's peer relations: Issues in assessment and intervention*. New York, Springer-Verlag, 1985.
- Rubin K.H., Hymel S., LeMare L. and Rowden L. Children experiencing social difficulties. Sociometric neglect reconsidered. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 1989, 21, 94-111.
- Rubin K.H., LeMare L.J. and Lollis S. Social withdrawal in childhood: Developmental pathways to peer rejection. In S.R. Asher and J.D. Coie (Eds) *Peer rejection in childhood*. New York, Cambridge University Press, 1990.
- Rubin K.H. and Mills R.S. The many faces of social isolation in childhood. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1988, 56, 6, 916-924.
- Sanderson J.A. and Siegal M. Loneliness and stable friendship in rejected and nonrejected preschoolers. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 1995, 16, 4, 555-567.
- Shaffer D. Depression, mania and suicidal acts. In M. Rutter and L. Hersov (Eds) *Child and adolescent psychiatry*. 2nd ed., Oxford, Blackwell, 1985.
- Sobol M.P. and Earn B.M. Assessment of children's attributions for social experiences. Implications for social skills training. In B.H. Schneider, K.H. Rubin and J.E. Ledingham (Eds) *Children's peer relations: Issues in assessment and intervention*. New York, Springer-Verlag, 1985.
- Stein E.L. and Hymel S. *Rejected versus neglected children: Differences on self- and peer perceptions*. Paper presented at the biennial meeting of the University of Waterloo Conference on Child Development, Waterloo, Ontario, May 1986.
- Sullivan H.S. *The interpersonal theory of psychiatry*. New York, W.W. Norton, 1953.

- Vitaro F., Pelletier D., Gagnon C. and Baron P. Correlates of depressive symptoms in early adolescence. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 1995, 3, 4, 21-251.
- Weiss R.S. *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge, MIT Press, 1973.
- Weiss R.S. Reflections on the present state of loneliness research. In M. Hojat and R. Crandall (Eds) *Loneliness: Theory, research, and applications*. Newbury Park, CA, Sage Publications, 1989.
- Williams G.A. and Asher S.R. Assessment of loneliness at school among children with mild mental retardation. *American Journal of Mental Retardation*, 1992, 96, 4, 373-385.